

տատուութիւնները կը ըզլանդակէին ազգային կեանքը արտայայտող բազմաթիւ աւանդութիւններ ու հէքեթներ, եւայնչ Բանահաւաքութիւնը տակաւ առ տակաւ պիտի կարողանար գիտական ուղիով դասաւորելու զանոնք, նոյնպէս տարազորուած սերունդը կամ անոր պատկերները երկրէն իրենց բաժնուած օրէն իրենց մէջ ալ արդէն կը կրեն նոյն աւանդութիւնները, հէքեթները, ու սովորութիւնները: Կը հաւատամ թէ անոնք տակաւին իրենց մէջ անխախտ կը պահեն այն գանձը որ ծննդավայրին յատուկ է. այդ գանձը պէտք է ձեռք բերել չկորսուած, վասնզի յայտնի է որ Սփիւռքը բնակող սերունդը՝ որքան ջնանայ անազարտ պահելու երկրէն բերած նոյն աւանդութեանց հարստութիւնը, բայց ան գիտէ նաև թէ շրջապատուած է բնկուզիչ ծանր վտանգներով:

Հայ Սփիւռքի մէջ սակաւաթիւ են հոգեւոր հովիւները և անբաւական եկեղեցիներն այլազան պահանջներուն՝ բազմաթիւ օտար եկեղեցիներու պայտօնութեան: Պարբերաբար գիտումներ կ'ըլլան Ս. Աթոռայ, որմէ զատ ռուսիչ տեղը մը չիկայ որ գոհացնէ Սփիւռքի հոգեւոր պետները: Ս. Աթոռը անտարակապ պիտի փոխ հոգեւոր հովիւներու առաքելութիւն մը հաստատուելու, երբ իր ներքին պետքերը բաւականութիւն կ'ստանան: Փափաքելի է որ մեր Ընծայա-

բանի մէջ հաստատուի բանադրական հիւղին վերաբերեալ զասնթացք մը և բանահաւաքութեան գիտական մեթոտն ու կանոնները զասաւանդութիւն Ընծայացունեցուն՝ որպէսզի երբ հոգեւոր պաշտօնով Հայ Սփիւռք կը մեկնին՝ իրենց հոգեւոր եւ առաջնորդական գործին հետ կը կատարեն բանահաւաքութիւն ու կը ժողովեն Հայ Մշակոյթի գանձերը որ շինիլ աստաղծներ պիտի ըլլան մեր Հայրենիքին:

«ՍՐՈՑԹ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ — ԳՈՒԲԱՆԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿ»-ի ուրախառուիթ այս հանդէսին առթիւ մեր երանաշնորհ Հօր՝ անմահն ԳՈՒԲԱՆԱՆ ՏԵՐ ԵՂԵՇԻ ՍՐՈՑԱՆ ԳԱՏՐԻՍՐԻՖԻ հոգին այժմ պիտի հրճուի երկինքի մէջ և պիտի ցնծայ բերկրանօք այս ազգաշէն ձեռնարկին համար: Գիտենք եղբայրներ, թէ Լուսահոգին անզուգական լեզուագէտ մը և մեծ մտքով գիտնական մ'էր: Սրբազան Հայրը պահանջ մը կը նկատէր բանասիրութիւնն ու բանահաւաքութիւնը. այնպէս որ եթէ մեր Ընծայաբանին մէջ իրականութիւն գտնէ վերեւ յիշուած այս դասընթացքը՝ առաւելապէս մեր Հայրը պիտի խաշայտ իր հոգեւոր եւ պիտի օրհնէ իր զաւակները:

Տիրոջմէ կը մաղթեմ յաջողութիւն և արդիւնաւորութիւն մեր բոլոր գործերուն համար:

25 Հոկտ. 1936

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐԲԵՂՍ. ԱՂԱՅՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՕՑ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

Ի ՄԱՍԻՆ Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆԻ

«ՀՐԳԵՒՈՐ ԿԵԳՐՈՆՆԵՐ ԵՒ ԳԼԱՁՈՐԻ ԲԱՐՁՐ ԴՊՐՈՅՐ» ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Գերապատիւ և Սրբազան Հայր
Դարեգին արքեպիսկոպոսն աշխատութիւնը, որ հաճել էիք զրկել ինձ, ստացած եմ իր ժամանակին և մեղապարտ եմ որ անմիջապէս Ձեզ ոչինչ չգրեցի այս մասին, չգրեցի, որովհետեւ յոյս ունէի թէ շուտով և հաճոյքով պիտի կարողանայի կատարել Սրբազնութեանդ պարտաւորիչ պատուէրը, մանաւանդ որ Հ. Դարեգինի գործերը իրենց ինքնայատուկ դրոշմով ինձ մօտէն ծանօթ լինելով՝ դժուար էէր բնաւ առաջին ակնարկից և եթէ զաղափար կազմել իւր այս նոր աշխատութեան մասին և արդիւնքը Ձեզ հաղորդել: Սակայն ընթացիկ հոգսերը արգելեցին և միայն այժմ հնարաւորութիւն

տուին աչքէ անցնել և հաւ' ստորեւ յայտնուած եւ Ձեզ տպաւորութիւններս, որոնք Ձեզ համար նորութիւն չպիտի լինին, քանի որ Հօրդ հմուտ աչքը արդէն դատած և կըրնուած է անշուշտ գործի ակնյայտին արժանիքները:

Հայ մշակոյթի պատմութեան համար մի խոշոր նպաստ է Դարեգին Սրբազանի «Թարգմանյաց-Դուբան» մրցանակին ներկայացուցած գործը՝ «Հոգեւոր կեդրոններ եւ Պլածոնի բարձր դպրոցը»: «Ճաղքակեանք կամ Պոշեանք հայոց պատմութեան մէջ» աշխատութեան շարունակութիւն լինելով հանդերձ այս գործը ինքն իրեն մի

ամբողջութիւնն է։ Սովորական կարծիք է, որ Բագրատունեաց անկումը յետոյ հայ կեանքը զահալլիւթում է և մտնում մի խաւար շրջան, գրիթէ կոնդէ և աւելում գարբեր շարունակ կաշկանդուած իր գործունէութեան մէջ շնորհիւ իր շուրջը բռնացող օտարորոյ կարգերէն։ Սակայն, հակառակ այն ծանր կացութեան որ ստեղծուել էր Հայաստանում և ամբողջ Առաջաւոր Ստիպարում հեռուէն խուժած նոր և բարբարոս ժողովուրդներին հեղեղումով, անուրանալի է որ հայ կեանքը չէ մահացել։ Հայ հեղ աշխատասիրութիւնը, լինաբար ոգին և արթուն միտքը շարունակել են փալիւլել զանազան կենտրոններում, ինչպէս մշտավառ ճրագներ, և յաւէտ կենսունակութեան ապացոյցներ տուել քաղաքակրթական նորանոր ճիւղերով և ստեղծագործութեամբ։

Արդ Գարեգին Սրբազանը նպատակ է գրել ժողովել և ներկայացնել այն զանաւորը որ սփռուած են անլոյս համարուած դարերում, հայ արուեստի և գիտութեան գանձերը՝ թաղուած փլատակների տակ և ձեռազիններին խորքերում։ Զարեաններին շրջանում և նրանց շնորհիւ երևան են գալիս մի քանի իշխանական գերդաստաններ, որոնք յաջողում են խոհեմ քաղաքականութեամբ մեղմել ահարկու բռնակալութեան թափերը և ստեղծել տանելի պայմաններ խաղող աշխատանքի կամարի Պոռչեան, Օրբէլեան, Դոփեան, Զալաբեան, Վաչուտեան և այլն տոհմերը լուսաշող աստղեր են հայ մթնին երկնակամարում, որ առաջնորդում են աշխարհաշէն և մտացոյց ոյժերը։ Հայր Գարեգինը ճրագրել է պանծացնել նրանց յիշատակը յատկացնելով իւրաքանչիւրին առանձին հատոր, սկսելով Պոռչեաններից։ Արցախի իսաբանական տոհմի մի շառաւիղն են Պոռչեանը որ տիրացան ԺԲ. դարու սկզբին Վայոց ձորին և այնտեղ իշխեցին սերունդէ սերունդ մինչև ԺԳ. դարը, ի դէմս Վաստիի (※ 1224), Պոռչի (※ 1284), Պապաքի (※ 1298), Էաչի (※ 1317), Ամիր-Հասան (※ 1351), Արղուիթ (※ 1385)։ Այնուհետև յաջորդական գիծը բեկում է, բայց տունը չէ մարում, այլ առկայծելով հասնում է մինչև Իսրայէլ Օրին (※ 1711), Պոռչեան քաջարի տան վերջին զաւակը, և մեր նոր հայրենասիրութեան վերջին երազուն գէմբը։ Ժա-

մանակակիցները զնահատել են արժանապէս Պոռչեան տան նշանակութիւնը, անուանելով Պոռչին սգարդ հեծելի, որ զերկաթին դուռն առնէր փոշի, աջ ու բազուկ նոր Սիրնի, հիմն հաստատ հայոց հաւատին։

Պոռչեանց գործունէութիւնը քաղաքական և հասարակական ասպարէզում, նրանց շինարարութիւնը, կառուցած վանքերն ու բերդերը լուսաբանուած են ամէն կողմէ այն հատորում որ Գարեգին Սրբազանը լոյս է բնծայել Ներսէսում 1928 թվին։ Ներկայ հատորը նսիրուած է բացառապէս նոյն տոհմի հովանաւորութեան ներքոյ ծաղկած հոգեւոր կեանքի, մտաւոր հոսանքների, որոնց կենտրոններ հանդիսացան Կիջաութի, Ալրիվանքի և Գլաձորի գիտնական մենաստանները։

Այս հատորի և թէ արդէն լոյս տեսածի աստղաձը, հիմը կազմող փաստացի նիւթերը զուամարուած են առանձին հատորում, կցած աշխատութեան որպէս երրորդ մաս կամ հատոր։ Այս բաղկացած է երեք բաժնից։ Առաջինը կարեւորակում է մերձաւորապէս երկու հարիւր արձանագրութիւն. երկրորդը՝ մօտ հարիւր ձեռագրական յիշատակարան, և երրորդը՝ մի տասնեակ և աւելի մատենագրական նշխարներ։ Յատուկ ուշադրութեան և ուշահատանքի արժանի է մանանթդ այս ժողովածուն, որ հեղինակը յաւելածական է համարում, բայց գործի ամենէն կարեւոր և մնացուցիկ մասն է։ Ծշմարիտ է որ արձանագրութիւններին և յիշատակարանական քաղուածներին մեծազոյն մասը նախապէս յայտնի էր հայ բանասիրութեան, շնորհիւ Շահխաթունիի եւ Զալաբեանի և Մխիթարեանի գործերին, որոնց լրագատար ամփոփումը տուել է Հ. Ալիշան «Սիւսական» և «Ալլարատ» երկերում, բայց և այնպէս Հ. Գարեգինի ժողովածուն ունի նորութեան բոլոր առաւելութիւնները։ Անձամբ և տեղի վրայ ստուգել է գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները, որ իր նախորդները արտագրել են, և աւելացրել նորերը։ Շրջել է բաղմամբ վայրեր և վանքեր չէն թէ աւերակ, Բջնիից սկսած մինչև Վայոց ձոր և Զահուկ, դիտել և նկարագրել և երբեմն լուսանկարել այնքանով վայրեր, չէնքերի գիրքը, ներկայ վիճակը, նշանակել է հաւատարմօրէն

արձանագրութիւններէ տեղը պատերի վեւրայ և ո՞ր մասում, թէ փլատակներէ մէջ, մի խօսքով նախատեսել է բոլոր պարագաները որոնք կարող են որեւէ նկատումով պիտանի լինել հետազոտութեան ժամանակ: Համեմատել է տեղն ու տեղը առաջուց ծաւնոթ արձանագրութիւններէ պատճէնները և սրբազրեւ ամենայն բարեխղճութեամբ և մասնագէտի սուր և զիտակ աչքով: Ձկայ համարեայ մի արձանագրութիւն, ուրիշներէ պատգրուած, ուր որեւէ ուղղում կատարած չլինին, բառ թէ տառ: Թէ ամբողջ նախագատութիւն եւ մանաւանդ տեղի եւ անձանց անուններ:

Նոյն վերաբերումը նկատելի է եւ ձեռագրական քաղուածների վերաբերեալ: Նշանակել է ձեռագիրները, նրանց թուականները, եթէ յայտնի են, գրութեան տեղը, գրիչը և մանր հանգամանքներ, որ կարող են նպաստել յիշատակութեան պատմական թէ գրական արժէքը որոշելու:

Ահա այս եղանակով հաւաքել է մի կողմից ձեռագրական յիշատակարանների մէջ թագնուած տեղեկութիւնները, միւս կողմից՝ մամուլում քարերի գրութիւնները, զուգել դասաւորել և կազմել ամբողջական պատկեր այնպիսի խնամքով, այնպիսի սիրով որ հաղուսագիտ է մեր առեն ինչ ուրացող դարում: «Հոգեւոր կեդրոնները» յառնում են իրենց տխուր աւերակներից, քարերը՝ ծանրաբեռնուած գրութեամբ և պէսպէս յիշատակներով սկսում են խօսել: Ձեր առջին են չէն մենաստաններ, որ ծաղկում են վանհայրերի հսկողութեան տակ, լի վանականներով, որոնք միայն աղօթողներ չեն, այլ վարդապետներ, ուսուցիչներ, են որ սղատ են ասում», ճարտար գրիչներ են, որ արտագրում են հնացած ձեռագիրները կորստից պաշտելու համար նախնեաց ժառանգութիւնը, շնորհալի ծաղկողներ են, որ նկարազարդում են ձեռագիրները, և հմուտ ճարտարապետներ, որ վերականգնում են աւեր շէնքերը և կառուցանում նորերը: Բարեպաշտ մարդեկ այլ թէ կլին, իշխանաւոր թէ համեստ աշխատաւոր, չեն զլանում իրենց նուէրները մեծ հաստատութեանց, գիտենալով որ այնտեղ են կուում հայ ժողովրդի գոյութեան հիմ՝ բարոյական հիմքերը:

Շնորհիւ Պոստեան տան հովանաւորու-

թեան սկսում է մի մտաւոր շարժում, մի իրական վերածնունդ, որ շուտով տալիս է պանծալի գէմքեր — ինչպատուր Կեղառեցի, Յովհաննէս Գառնեցի, Մխիթար Այբլեւանեցի և վերջապէս Գլաձորի զիտուն Կաճառը բոլորում և մեծ վարդապետի՝ Յսայի Նշեցու շուրջը:

Հ. Գարեգինը նկարագրել է խանդավառ ոգով այս նոր հոսանքը և նորա բարերար ազդեցութիւնը հայ արուեստի, գիտութեան և եկեղեցական քաղաքականութեան վերայ: Առանց խախտելու հին գրականութեան և լեզուի իրաւունքները, այլ բնահակառակն մշակելով հին եկեղեցական վերայ իրենց միտքն ու աշխարհայեացքը, նրանք սկզբն գրին նոր և աշխարհիկ բանաստեղծութեան: Խաչատուր Կեղառեցին, Ֆրիկ, Յովհաննէս Յրզնկացին միջնադարեան հայ քնարերգութեան կարապետներն են:

«Հանցեցում զինչ աճանգ քամին որ քափի գեթեր ի ծառէն,

Հողով մեղանաց իմոց գրկեցայ յանցանց»

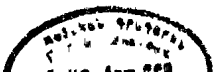
Ահա մի նմոյշ, որ նոր է և՛ լեզուով և՛ արամագրութեամբ և մինչև իսկ չափով, որ հետեւողութիւն է բիւզանդական πολεμικὸς στοιχὲς կոչուած չափածոյ գրութեան: Ուշագրու երևոյթ է:

Գառնեցու խրատներն ևս նորութիւն են իրենց աշխարհային բնաւորութեամբ. «մի՛ լինիր կոշտ և կոպիտ, անհանձար և անխմաստ»: «մի շնացեն առ քեզ վարձք վարձականք և աշխատութիւնք մշակաց»: «մի՛ քակեցես զցանգ հայրենի եւ կամ առ համարեցես զեղեալ կարգս եւ զկանոնս ցախահարցն»: Այս վերջին հրահանգը բնորոշում է լիովին նոր հոսանքի ոգին: Գարեգին Սրբազանը չէ մոռացել յիշել այն խոշոր գերը որ կատարեցին Գլաձորի մըթնոլորտում սնած գիտուն վանականները առնաբար ճակատ դնելով Կիլիկիայի եկեղեցականութեան թուլամորթ քաղաքականութեան հանդէպ օտար դաւաճութիւններ յաւակնալից պահանջների: Պէտք էր աւելի շնչտել, քանի որ ամբողջ հոսանքն ինքնին այլ բան չէր քան հակազդեցութիւն «արեւմտեան վարդապետների» տարտամ և սայլթաքուն քաղաքականութեան: Ներսէս Լամբրոնացին որ կոչուած էր նոր Շնորհալի լինելու հայոց եկեղեցու համար

գերագահից «միտաքաղզեհստ» լինել օտա-
րի նման քան «խարաղնազգեստ» իր նախ-
նիքների հետևելով համար, և հիմը գրեց օտա-
րամոլություններն. մի այստառը երևոյթ, որ
աւելի թիթեամտութիւն էր քան ազատա-
մտութիւն, և պիտի քայքայէր հայ եկեղե-
ցու դարաւոր կանգուն շէնքը, եթէ չլինէր
արեւելեան ախոյեանների ընդդիմութիւնը:
Կլաձորի դպրոցականների գիտական թէ ազ-
գայնական ոգին մի թանկագին ժառանգու-
թիւն է աւանգած սերունդէ սերունդ, ու-
սուցչից աշակերտ՝ Լամբրոնացու հակառա-
կորդ Ջորազեացիներից — Գրիգոր Տուտէ-
որդի և Մխիթար Գոչ — Վանական — Վար-
դան պատմիչ — Ներսէս Տառնցի — Յսայի
Նեյցի: Գառնեցու խրատը՝ «մի՛ քակեցեալ
զցանգ հայրենիս ուղղուած է տկարամիտ
օտարամոլների դէմ: Պէտք է ունենալ Ստե-
փանոս Օրբելեանի զաղափարական քաջու-
թիւնը յայտարարելով՝ թէ՛ հաւանիմք մեք
ընդ հարան ի դժոխս իշանել և ո՛չ ընդ հոռո-
մոց յերկինս ելանել»։ ասել է թէ՛ եթէ ան-
տեղի և աննպատակ համարել վիճաբանու-
թիւնները: Կլաձորի դպրոցի շարունակու-
թիւնն է Տաթևի դպրոցը, Յոհան Որոտնեցի
և Գրիգոր Տաթևացի մեծ հայրերով: Առանց
այս դպրոցի՝ Միլաթանների քարոզչութիւնը
շատ աւելի աղետարեի հետեւանքնիր պիտի
ունենար: Պռօշեանների օրով ստեղծուած
հաստատութիւնները պահեցին իրենց բա-
րոյական ազդեցութիւնը մինչև հայրապե-
տական աթոռի փոխադրութիւնը Էջմիա-
ծին 1441 թուին: Ահա՛ որպիսի նոր և ծա-
ւալուն լոյս է սփռուած Գարեգին Սրբազանի
գործը մեր անցեալի մի խոշոր շրջանի վե-
րայ: Որպիսի ջանքով հաւաքել է ցրուած
նիւթերը. նոյնպիսի սերով մշակել և ըս-
տագրել հիմնովին իր հաւաքածօնն: Արձա-
նադրութիւնների ժողովածուն, կրկնում
ինք, մեծ գանձ է հայ բանասիրութեան
համար և անհրաժեշտ է որ հրատարակուի
խնամքով. թերևս հիմ ծառայի ապագայ
corpus-ի: Արձանագրութիւնները եղծուած
և կորցուած են և պէտք է շտապել փրկել
ինչ որ դեռ հնարաւոր է անել: Հ. Գարե-
գինը նշանակել է ստորև իր կատարած սըր-
բագրութիւնները. ցանկալի էր կցիլ նաև
քննական դիտողութիւններ կամ մեկնու-
թիւններ, լուսաբանելու համար մութ եւ
չատ անգամ անհասկանալի կէտեր: Պէտք է

կարծել որ ինչ որ քարի վերայ գրած է
անպատճառ հարազատ է. քարը ևս թղթի
նման անճարակ է կեղծիքի դէմ: Օրինակ,
Կեչառուս վանքի հիմնարկութեան վերաբե-
րեալ արձանագրական վկայութիւնները հա-
կասական են և կասկածելի: Սիմէոն կա-
թողիկոսին ծանօթ է եղել մի արձանագրու-
թիւն ՆՍԴ = 995 թուից, որի համաձայն
վանքի հիմնադիրը Ապիրատ իշխանն է: Մի
այլ արձանագրութիւն ՆՅԲ = 1033 թ. այդ-
պիսին համարում է «Գրիգոր մագիստրոս
որդի Հասանայ», Գագիկ թագաւորի և Սար-
գիս կաթողիկոսի օրով: Մի երրորդ արձա-
նագրական վկայութեամբ եկեղեցին լինել
է Գրիգոր մագիստրոսը Կոստանդին Սոնո-
մաք կայսրի հրամանով Ղ = 1051 թուին:
Վերջապէս սոյն թուից մի վերջին երկար
արձանագրութիւն յայտնում է որ Գրիգոր
մագիստրոսը Կոստանդին կայսրից ոսկի մա-
տանի է բերել, ուրեմն մի քրիստոսը, և
ապառնել եկեղեցին և խնդրել որ «ամեն-
նէն շարաթ աւր դժամն Հասանա արագեն»
և նորա մահից յետոյ մագիստրոսին ա-
րագեն»:

Արդ 1033 թուին ո՛չ Գագիկ թագաւորը
և ո՛չ Սարգիս կաթողիկոս կենդանի չէին,
ինչպէս նկատել է որդէն Հ. Գարեգինը:
Գրիգոր մագիստրոս որդի Հասանայ ծանօթ
չէ պատմութեան: Հասանի որդին կոչուած
էր Ապիրատ, Հ. Գարեգինը կարծում է որ
Գրիգոր և Ապիրատ կրկնակի անուններ են
միևնոյն անձի և որ ՆՅԲ ուղղելու է ՆՄԲ
= 1003, բայց Ապիրատ մագիստրոսութեան
պատիւ չունէր: Մեր կարծիքն է որ արձա-
նագրութիւնը հարազատ չէ: Պատրոն բառն
արդէն մատնում է որ գիրը Զաքարեան
շրջանից յետոյ է: Միւս երկու արձանա-
գրութիւնները ևս վաւերական չեն: Կա-
տարեալ անհեթեթութիւն է սաել թէ եկե-
ղեցին շինուած է կայսրական հրամանով
և այն էլ Մոնոմաքի պէս մուլեռանդ կայ-
սրի հրամանով: Վերջին արձանագրութիւնը
ոճի գրութեան տեսակէտից չեն կարող ոչ
մի կերպ պատկանիլ Մագիստրոսին: Միակ
հարազատ գրութիւն պէտք է համարուի
Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակածը: Վար-
դան պատմիչը հաստատում է որ եկեղե-
ցու հիմնադիրը արդարև Ապիրատ իշխանն
է. իսկ Ուււհայեցուց գիտենք որ նա որ-
դի էր Հասանայ և հայր Վասակի: Անհա-

րազատ արձանագրութեանց հեղինակները թուում է թէ ծանօթ են եղել Ապիրատի գրին, ուր ասուած է եղել թէ նա որդի է Հաստանայ և թէ եկեղեցին չինել է Գագիկի և Սարգսի օրով և խնդրում է ազօթել իր հօր «Հաստանի համար» և նորա մահից յետոյ Ապիրատի համար: Գրիգոր Մազիստրոս յիշում է Մարմաշէնի վանհօր Սուրբինէսին գրած նամակում որ ի նպատակ Մարմաշէնի ոսկի մատանի է հայթայթել (կոստանեան, էջ 103): Այս հասկանալի է, որովհետեւ Մարմաշէն կառուցել էր իր հօրեղբայր վահրամը: Մազիստրոս անշուշտ կը յիշատակէր եթէ նոյն արտօնութիւնը վեարպահուած լինէր նաեւ Կեչառիսի վանքին: Կեղծեալ արձանագրութիւններն ուշ են քան վարդան պատմիչը. սա եղել է Կեչառիսում և հարեան վանքերում, և չէր գլխաւ յիշել Գրիգոր մազիստրոսի անունը, որպէս վանքի շինող, եթէ որեւէ արձանագրութիւն տեսած լինէր: Բնոյ Քարսեղ եպիսկոպոսը, որ յիշում է 1051 թուի արձանագրութեան մէջ, հաւանօրէն, այն անձն է որ մասնակցեց 1295 թուի ժողովին, զուտարուած Ստեփանոս Օրբելեանի նախաձեռնութեամբ ընդգծել Գրիգոր Անավարզեցու: Վանքերն ևս իրենց զործելակերպ ունէին, երբ խնդիրը հասնում էր վանքի արտօնութիւնները պաշտպանելու: Ամեն պարագային քարերի լեզուն ևս պէտք ունի քննութեան նախ քան ականջ կախել նրանց թելադրութեանց:

Թանասի վանքի մի արձանագրութիւն կարդացւում է այսպէս.

Յանուն այ. ես բուբայիս թոռնս Սամա Գաւին որդի Այնասունայ ես Սարգիս որ տվի Թանասի վանից սր. Ստեփանոսի զձարի նայ վարին հողն նաւցան հայրենիք նաքան տվին ինձ զայստութե. և. աւր. թ. խր. անով, ով խափանէ յժը. հայրապետացն նզովեալ եղիցի: (Ա. 167)

Հ. Գարեգինը կարեւոր սրբազրութիւններ է արել իր նախորդների արտագրութեանց մէջ: Յիշենք միայն՝ «Ղաթանավարին հողնացան հայրենիք անքակ» անվիաստ ընթերցուածը, կամ «Ղաթախնաց վարին հողնացանի հայրենիքն»: Սամադաւ և Սամադաւէ

արաբ. անուշ. Այնասուն կամ Այնասունա. հաւանօրէն պարսիկ Այնասիմա, մաքուր երես ունեցող: Սակայն մնում են տակաւին մութ կէտեր: Ի՞նչ է նշանակում «զձարի նայ վարին հողն». արգեօք ճամփի (ճանապարհի) այն վարի հողը: Հ. Գարեգինը հնարաւոր է գտնում կարգաւ նաեւ ջատի. գուցէ ջափի (ճամփի): Սայտութեան Ա. աւր. թուում է թէ պէտք է կարգաւ Ա. աւր. Տարօրինակ է որ արձանագրութիւնը սկսում է Բուբայիս, բայց շարունակում է Սարգիս խօսելով միայն իր անունով, (տվի, նաք (= նոքա) տվին ինձ): Հ. Գարեգինը չի նշանակել թէ զբան որ կողմն է գտնուում այս արձանագրութիւնը: Բայց յաջորդ արձանագրութեան համար ասուած է որ զբան ալ կողմն է գտնուում և կարդացւում է այսպէս.

Կամաւ այ. ես Բաւրինայ միայրանեցայ սր. ուխտիս ետու յիմ հալալ ընչից ընձայ ի սր. Ստեփանոս միայրանքս սահմանեցին բ. աւր պատարազ սր. խաչին. կատարիքն աւրին յայ. (Ա. 168).

Անտարակոյն է որ այս Բաւրինայ նոյն անձն է ինչ որ նախորդ արձանագրութեան մէջ կոչուած է Բուբայիս և որի նուիրաբերութիւնն չէր յիշուած. այստեղ պակաս լրացւում է Արգեօք գրին է պատասխանատու այս անկարգ գրութեան համար: Անձի անունն է իսկապէս Բուբայ և ոչ Բուբայիս, որ է փոխան ես Բուբայ-ս: Բաւրինայ պէտք է կարգաւ՝ Բաւրի մայ միայրանեցայ, ուր մայ ժողովրդական լեզուի մէջ անախի մասսա ունի և կարծես թէ ակնարկ է թէ լրացնում է ինչ որ բաց է թողած նախնութեան արձանագրութեան մէջ: Առաջին արտագրողները կարդացել են Բուբինայ, որ իբրեւեռն է տալիս համարել իսկական ձեւը Բուբի և ոչ Բաւրի: Բուբայ անունը յայտնի է Հայր Օհաննավանքի (Նոր-Բայազիտի մօտ) մի արձանագրութիւնից: Բուբայ կարող է սղուել Բուբէ (յիշենք հին Դաստաբայ և Դատարէ), որից և Բուբի: Կեչառիսի մի արձանագրութեան մէջ (յաւել. Ա. 42) ոմն Հայրաձայն գնել է «յԱօինը յիմ պատրոն Բուլալէն»: Իսկ Բուբայի արձանագրութեան մէջ ասուած է որ նա ճետ առուէնից զայգին Ոսկերակայ և այլ: Առուիչք, հաւանօրէն, նոյն Աօինչի գիւղն է: Եթէ այս ճիշտ է, այն ժամանակ Բուլալ

սրբաբերելու է թերևս Բուպայեյն, նոյն Բու-
բայ անունն մի այլ հնչյունը, Հարկաւ ան-
ձերը կարող են տարբեր լինել. կայ և Բու-
բայ) և Բորէ, որ կնոջ անուն է: Քիչ չեն
արձանագրութիւնները որ նման դիտողու-
թեանց առիթ են տալիս:

Յատուկ անունները ուղղելիս՝ լաւ կը
լինէր յիշատակել այլ վկայութիւններ, եթէ
կան ի նպաստ նոր ընթերցումի: Օր. Թեկդի
անունն փոխարէն Հ. Գ. կարգում է Թեիկ
(Ա. 163): Ի հաստատութիւն, պէտք էր յի-
շել նոյն անունը Թայիկ և Թաիկ գրութեամբ
պատահում են այլուր (Բազնայր, Հոռոմոս
և Յովհաննապանք):

Կան դէպքեր, ուր հնարաւոր է ճշտել
ընթերցումը. որ. զիւաւնոցի նորքն աւելի
լաւ է կարգալ՝ զկաւնոց ի նորքն: Անծա-
նօթ է անսովոր բառեր պէտք է նկատողու-
թեան առնուին, մինչև անգամ երբ դժուար
է մեկնել: Օր. շինակնատուն, անշուշտ՝
չինական ատուն, թէեւ իբրեւան իմաստը
մնում է մութ: Նավայոար = Նաւասարգ,
ասարանոց, որ Հ. Գ. կարծում է ուղղել՝
ամարանոց: Թւում է թէ պարսիկ hasar =
սառնոց բառից է և նշանակում է սառցա-
տուն: Քրդերէնում ծանօթ է այդ բառը,
թէև յեղաշրջուած՝ sahar, և ուրեմն հա-
ւանական է որ մեր ժողովուրդի մէջ էլ գոր-
ծածական լինէր:

Նուրբատունների տալիքը և պայման-
ները աւելի կարեւոր են քան կարծում է
և պէտք է ուշադիր լինել ստոյգ ընթեր-
ցանութեամբ: Օր. Մամբուն նուիրում է
Ի. = 20 դահեկան և պարտաւորում երկու
ժամ (Յաւ. Ա. 83): Սխալ է, պէտք է կար-
գալ Խ. = 40 դահեկան: Նկատելի է որ
տարուան մէջ մի ժամ (այսինքն, պատա-
րագ կամ հեկեղեցական պաշտօն արժէ 20
դահեկան, երկու ժամը՝ 40 դահեկան, երեք
ժամը՝ 60, վեց ժամը՝ 120 և այլ. երբ մի
այգի նուիրարեւողը պահանջում է 2 ժամ,
նշանակում է նորա այգին արժէ $2 \times 20 = 40$
դահեկան. Եւ ուշադրաւ է, որ այգիների
խոշոր մասը գնահատուած է 2 ժամ, այսինքն
40 դահեկան: Երբ մի խորանի շինութեան
համար պարտաւորում է չորս ժամ, նշանա-
կում է շինութիւնը նստել է $4 \times 20 = 80$
դահեկան. Այսպիսով ստանում ենք մի ու-
րոշ պատկեր տնտեսական կեանքի վերա-
բերեալ երեւոյթների: Ոմն (յաւ. Ա. 33)

տալիս է 1000 սպիտակ և խնդրում հինգ
ժամ: Հինգ ժամը արժէ $5 \times 20 = 100$ դա-
հեկան. որի հակադէպն է հազար սպիտակ
ասել է թէ 10 սպիտակը մի դահեկան է:
Մի ուրիշ անգամ տառն հազար սպիտակի
դէմ համաձայնում են տալ քառասուն ժամ,
ուրեմն $40 \times 20 = 800$ դահեկան: Տառն հա-
զար սպիտակ = ութ հարիւր դահեկան. հե-
տեաբար՝ մի դահեկան կ'արժէ $12\frac{1}{2}$ սպի-
տակ: Դահեկանն՝ ոսկի զրամ է, սպիտակը՝
արծաթ: Ոսկէ և արծաթէ զրամները այս
յարաբերութիւնը ($1 = 10$ կամ $12\frac{1}{2}$) հաս-
տատում է ուրիշ աղբիւրներից: Յիշենք
նաև որ 40 դուկատը պարտաւորում է 2
ժամ, այսինքն 40 դահեկան, որից երեւում
է որ դուկատը ոսկի զրամ է հաւասար դա-
հեկանի: Այս և նման անսպասելի և կա-
րեւոր հետեւութիւնները պահանջում են որ
արձանագրութիւնները որքան հնարաւոր
է խնամքով կրտսարակուին: Հ. Գարեգինը
սովորութիւն ունի երբեմն նկատողութիւն-
ներ դնել արձանագրութիւնների բնագրում
հարցական նշաններով և կամ մեկնութիւն-
ներ տալով: Կարծում եմ, որ կրտսարա-
կութեան միջոցին, ձեռնպահ պէտք է մնայ
այս ձեռք և իր ասելիքը զետեղէ բնագրից
դուրս ստորեւ նկատողութեանց և ուղղում-
ների բաժնում: Կասկած չունինք որ հրա-
տարակութիւնը կը պատասխանէ ժամանա-
կակից պահանջներին և կը դատուի որպէս
մնայուն գործ Հ. Գարեգինի միւս աշխա-
տութիւնների շարքին: Պէտք է խոստովա-
նիլ, որ Սրբազանի գրեթէ բոլոր բանասի-
բական և պատմական վաստակները յարա-
տեւ լինելու բացառիկ բախտ ունին, սկսած
իր անդրանիկ գործից՝ Սաւմայ ծուէր, հրատ.
1891 թ. մինչև Խաղբալեանցներին նուիրած
վերջին աշխատութիւնը: Գարեգին Սրբա-
զանը չէ սիրում շրջել կոխտաճ տափերի
վերայ և ո'չ եռանդ թափել անլուծանելի
խնդիրների շուրջը, այլ հետամուտ է եղել
միշտ նորութիւններ բերել հայ բանասիրու-
թեան: Առաջին երկը արդէն բնորոշել եւ
նախագծել են նրա հետաքրքրութեան եւ
նախասիրութեան դաշտերը ու առաւելա-
պէս հայ ժողովուրդի ստեղծագործութեան
գեղեցիկ արուեստների աշխարհում: Կէս
զար շարութիւն հետեւ է միանգամ զօած
ուղիին անվրէպ և անշեղ, հետեւ էլ գե-
ղուն սիրով և անընկճելի եռանդով, ա-

ռանց երբեք թերահալու իր եկեղեցականի ծանր պարտականութեանց մէջ՝ Գլխավորի զպրոցի աշտօրուան ուսումնասիրողը, կարելի է ասել առանց չափազանցութեան, աւելի իրաւունք ունի քան որեւէ ուրիշը, համարուիլ նոյն զպրոցի հայրենաշուէն ու գուէ նորա շուրջը գեղեցիկ սրբակրօն վանականներէ հեռուոր աւանդապահը ո՛չ միայն իր գիտական պատրաստութեամբ, այլ և կրօնաւորի անաղարտ վարքով: Վարդապետ կոչեմ ոչ զայն, ասում է Գլխավորի իմաստութիւնը, որ բազում բան ի բերան

առնու, այլ որ մաքուր վարս ստացեալ ունի»: Այս կրկնակի նկատումով «Թարգմանչաց» — Դուրեանն մրցանակը աւելի արւածանաւոր թեկնածու չէ կարող ունենալ քան ներկայացուցած աշխատութեան հեղինակ Գարիգին Արքեպիսկոպոսը, հայ եկեղեցու և գիտութեան անկուռ սպասաւորը:

Սոսքս երկարացաւ թէ և երկարաբաւ նութիւն պէտք չէր, թո՛ղ ներող լինի Ձերդ Սրբազնութիւնը և ընդունէ յարգալիք ողջոյներիս հետ բարեկամութեանս և պատրաստակամութեանս հաւատարմը:

Օրհնութիւնդ հայցող և միշտ անձնուէր

18 յուլիսի 1936

Բերկաէլ

Ն. ԱՅՈՒՆՑ

ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՀԱՅԵՐԷՆ ՄԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԲԵՐԴԻ ՄԷՋ

Հայաստանի գիտական ինստիտուտը 1922 թուին մի փոքրիկ, ուսումնասիրական արշաւ կազմեց զէպի Անբերդ գետակի հովիտը, Արազածի հարաւային լանջերին, որ արժանի է խորին ուշադրութեան իւր հնութիւններով (*):

Գրանցից մէկն է Անբերդ կամ ներկայ, ժողովրդական արտասանութեամբ Համբերդ ամրոցը, որի անունով և գետակն է կոչւում, լեռան լանջերին, միջին բարձրութեան վերայ, Բիւրական պատմական գիւղից բարձր: Այդ տեղ ահներեւ կերպով երեք շրջանի շինարարութեան մնացորդներ կան, նախաքրիստոնէական — Ուրարական, Բագրատունեաց և Զաքարեան շրջանների: Ուրարական է պարսպի մի մասը, բայց արդէն տաշուած, ուրեմն և յետագայ դարերի գործ, մօտաւորապէս 15-20 դարի նախ քան Գրիստոս: [Պարզ են և ծանախելի նաև Զաքարեան շրջանի նրանց կողմնակալ Վաղուտեանների շինարարութիւնները, պարսպի գէպի գետը խոնարհող մասերով

(Պատկ. 1) և յատկապէս հիւսիսային դարաստով: Բազմաթիւ մատենագրական և արձանագրական աղբիւրներից գիտենք, որ Անբերդը նուաճել է Զաքարիա Մեծ որ յանձնել Վաղուտեանների նախահօրը ժառանգական իրաւունքով (*): Բերդի կեդրոնում եղած եկեղեցու (Պատկ. 3) մի արձանագրութիւն էլ հաստատում է այդ իրողութիւնը: Կենց Վաղուտեաններից մէկը Քուրդ Անբերդեցի, որ ասել է, թէ մի ժամանակ ծառայել է նաև բերդը իրրեւ իշխանութեան կեդրոն (**):

Բայց անորոշ էր բերդի արեւմտեան կողմն ընկած գլեպիկ (Պատկ. 2 և 1. աշտարակներէ մասը) և եկեղեցու (Պատկ. 3) ծաղման խնդիրը: Թորամանեանը կարծում էր զղեպիկ ժԱ. դարի, իսկ եկեղեցին ժԻ-ի գործ է, իսկ մենք համոզուած էինք, որ ժԱ. դարուց ուշ չէ, ի նկատի առնելով յատկապէս գմբէթի կազմութիւնը: Բարեբախտաբար խնդիրը պարզեց եկեղեցու հիւսիսային դրան ճակատաքարի արձանագրութիւնը, ներսից, որ բանասիրութեան

(*) Արշալին մասնակից էին Սենքերիմ տ. Յալոբան, Երուսեղ տ. Մինասեան, Տարտարապետ Թորամանեան և տողերիս զորդ իրրեւ անդամներ, իսկ նկարիչ Տարապրսեղ որպէս աշխատակից:

(*) Տես մեր Խաղաղականը եւայն եր. 8-9, 16:

(**) Այս մասին տես Ալիշանի Այրարատը, համապատասխան մասում: